

УДК 94(470+571)"19/20"

Зінаїда СВЯЩЕНКО,

доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань) szv09@meta.ua

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ С. ВІТТЕ В ОЦІНЦІ ДОСЛІДНИКІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті проаналізовані погляди дослідників початку ХХ ст. на аграрне питання в політичній діяльності С. Вітте. Наголос зроблений на тому, що тематично історіографічний простір початку ХХ ст. позначений наявністю двох ідейно-змістових ніш. Перша з них – це увага до матеріалів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Друга – характеристика С. Вітте та його економічної моделі. Зазначається, що є достатньо підстав говорити про те, що історіографії початку ХХ ст. був властивий плюралізм думок. Незважаючи на цензуру, тогочасні автори не без негативних для себе наслідків критично висловлювалися на адресу аграрної політики властей.

Ключові слова: аграрне питання, Російська імперія, аграрні ініціативи, історіографія початку ХХ ст., С. Вітте.

Літ. 19.

Zinaida SVYASCHENKO,

PhD. (History), Assistant Professor of World History,
Uman Paul Tychina State Pedagogical University
(Ukraine, Uman), szv09@meta.ua

THE AGRARIAN QUESTION IN POLITICS S. WITTE IN ASSESSING RESEARCHERS EARLY XX CENTURY

In the article the analyze views of researchers early twentieth century on the agrarian question in politics S. Witte. Emphasis is placed on the fact that thematically historiographical space early twentieth century indicated the presence of two ideological and semantic niches. The first of them – is the attention to materials Special Meeting of the needs of the agricultural industry. Second – the characteristic of S. Witte and his economic model. It is noted that there is sufficient reason talk about that the historiography of the early twentieth century was proper pluralism thoughts. Despite the censorship, the authors of that time is not without negative consequences for themselves critically expressed to the agrarian policy of the authorities.

Key words: the agrarian question, Russian Empire, agricultural initiatives, historiography of the early twentieth century, S. Witte.

Ref. 19.

Зинаида СВЯЩЕНКО,

доктор исторических наук, профессор кафедры всеобщей истории Уманского
государственного педагогического университета имени Павла Тычины
(Украина, Умань) szv09@meta.ua

АГРАРНЫЙ ВОПРОС В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С. ВИТТЕ В ОЦЕНКЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ НАЧАЛА ХХ ВЕКА

В статье проанализированы взгляды исследователей начала ХХ века на аграрный вопрос в политической деятельности С. Витте. Упор сделан на том, что тематически историографическое пространство начала ХХ века обозначено наличием двух идейно-смысловых ниш. Первая из них – это внимание к материалам Особого совещания из потребностей сельскохозяйственной промышленности. Вторая – характеристика С. Витте и его экономической модели. Отмечается, что достаточно оснований говорить о том, что историографии начала ХХ века был присущ плюрализм мнений. Несмотря на цензуру, тогдашние авторы не без негативных для себя последствий критически высказывались в адрес аграрной политики властей.

Ключевые слова: аграрный вопрос, Российская империя, аграрные инициативы, историография начала XX в., С. Витте.

Лит. 19.

Постановка проблеми. На нинішньому етапі розвитку української історичної науки все актуальніше постає питання історіографічного осмислення аграрної історії, особливо початку XX ст. – коли відбувався пошук моделей селянських реформ, а общинне право вступало в суперечність з ринковою економікою.

У широкому історіографічному полі двох останніх десятиліть відбувається реабілітація до-революційної селянознавчої історичної думки через уважне ставлення до її інформаційних можливостей. Вважаємо, що на початку XX ст. в історіографії з обраної нами теми було закладено підвалини та сформовано традиції для подальшого її науково-історичного осмислення.

Аналіз досліджень. У сучасній українській історіографії практично відсутні історіографічні студії присвячені аналізу поглядів дослідників початку XX ст. на аграрне питання в політичній діяльності С. Витте. Тому **мета статті** полягає в систематизованому аналізі аграрного питання в політичній діяльності С. Витте в баченні науковців початку XX ст. Основним джерелом цього дослідження послужили праці дослідників початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Аналіз опрацьованої нами під час дослідження історіографічної спадщини дозволяє констатувати, що автори початку XX ст. основну увагу приділяли розгляду селянського питання взагалі та діяльності урядових комісій, які напружували шляхи вирішення аграрного питання. З-поміж них чільне місце посідали Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ, а також Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості, яку очолював С. Витте.

Серед дослідників цього періоду пальму першості слід віддати С. Прокоповичу, який привернув увагу громадськості до результатів діяльності місцевих губернських та повітових комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості [1]. Ним відтворено нормативно-правову базу, якою юридично оформлювалися утворення, діяльність, повноваження місцевих губернських та повітових комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, прокоментовано рішення місцевих комітетів щодо соціально-економічного та правового становища селян. Не втратили актуальності слушні міркування С. Прокоповича про те, що створенням Особливої наради власті визнали за аграрним питанням політичний складник, що у такий спосіб аграрне питання набуло статусу «національного лиха, для усунення якого потрібні заходи державного характеру» [1, 9].

На сторінках роботи С. Прокоповича міститься і критика організаторів Особливої наради. Щоправда, прізвище С. Витте не називається, але цього і не потрібно, адже це і так зрозуміло. Критичні міркування стосуються трьох основних моментів. По-перше, схвалюючи загалом ідею створення Особливої наради, яка засвідчила політизацію аграрного питання у країні, автор «Местных людей о нуждах России» не сприймає того, що Особлива нарада ухилилася від «прямої постановки цього (аграрного – авт.) питання» [1, 9–10]. По-друге, вітаючи наміри влади мати об'єктивну картину стану справ у сільському господарстві шляхом отримання інформації від тих, хто «близько стоїть до землеробства і кому краще за все відомі його слабкі місця та нагальні потреби», С. Прокопович висловлює невдоволення тим, що власті не залучили до цієї роботи земства, а створили місцеві комітети [1, 1]. По-третє, що зумовлене другим, місцеві комітети, на його думку, не є «виразниками громадської думки країни» [1, 43].

Навряд чи є достатньо підстав погодитися з висловленими вище критичними положеннями, хоча, безсумнівно, вони мають право на існування. На нашу думку, С. Прокоповичу не були відомі ті непрості обставини, за яких С. Витте домогся створення Особливої наради та її структурних компонентів – місцевих комітетів. Зокрема, знаючи, м'яко кажучи, непривітне ставлення імператора до земств, чи можна було переконати його у створенні Особливої наради, що тісно співпрацювала б із земствами. Не потрібно забувати, що, попри геніальність задумів С. Витте, П. Столипіна, М. Кутлера, В. Коковцова та інших, рішення щодо їх реалізації приймалися Миколою II. Щодо закидів на адресу непередставництва місцевих комітетів з огляду на умови їхньої роботи,

то автор сам спростовує цю свою тезу, опосередковано наводячи дані про їхній соціальний склад. Однак варто погодитися з тим, що справді влада жорстко контролювала політичну благонадійність цих інститутів.

Започатковану С. Прокоповичем тематику продовжив С. Шидловський [2, 9–13]. Об'єктом його уваги також стала діяльність місцевих комітетів. Автор ретельно підійшов до розкриття сутності та змісту роботи цієї інституції Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Він прокоментував положення, що стосувалися складу, повноважень, напрямів діяльності місцевих комітетів, особливостей комплектації їхніх штатів тощо. Окреме місце автором «Общего обзора трудов местных комитетов» приділено пунктам програми «занять» Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, чисельності губернських та повітових місцевих комітетів. Наскільки вдалим є виклад матеріалу засвідчує, принаймні, те, що сучасні історики до цих пір послуговуються введеними ним в обіг даними стосовно чисельності місцевих комітетів, їх соціального складу тощо.

Крім окремих публікацій, в яких висвітлено різні аспекти аграрних ініціатив у Російській імперії у 1901 – 1906 рр., в історіографії на початку ХХ ст. з'явилися й збірники статей. Прикладом цього є «Очерки по крестьянскому вопросу» за загальною редакцією А. Мануїлова. У контексті нашої теми привертають увагу дві публікації А. Мануїлова.

Предмет зацікавленості А. Мануїлова – обшинне та селянське землеволодіння/землекористування та запропоновані Особливою нарадою зміни у цій сфері аграрних відносин.

У першій своїй статті [3] він схвально відгукнувся на створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Цю подію автор «Общинного землевладения» назвав знаковою. Вона, на його думку, засвідчила неспроможність реалізації урядом старої аграрної політики, підтвердила нагальну потребу нового шляху. Останній – розвиток самодіяльності селянства, звільнення його від адміністративної опіки, усунення станової окремішності, долучення селян до освіти. Він поділяв позицію членів Особливої наради щодо необхідності кардинальних змін у соціально-економічному та правовому становищі селян [3, 348].

У другій статті цього ж автора мова йде про розгляд членами Особливої наради питання про селянську оренду. Він звернув увагу на те, що до створення Особливої наради селянська оренда урядовцями не розглядалася. Такий стан справ А. Мануїлов вважає невиправданим, оскільки урегулювання на селі орендних відносин – реальний крок до послаблення селянського мало- та безземелля. Тому ці питання повинні перебувати на контролі держави [4]. На його переконання, шлях, запропонований членами Особливої наради, з урегулювання орендних відносин на селі цілком обґрунтований і виправданий. В його основі лежали такі моменти: по-перше, нормальна орендна плата; по-друге, зменшення селянського попиту на оренду шляхом покращення інтенсивності селянського господарства; по-третє, усунення перешкод у виході селян із общини; по-четверте, ліквідація через- та багатосмужжя, по-п'яте, організація переселення [4, 208]. У порівнянні з попередньою статтею А. Мануїлова, ця написана у позитивній тональності, що підтверджує прихильність її автора до ліберальних ідей реорганізації сільського господарства.

Діяльність Особливої наради та постать С. Вітте висвітлено на сторінках творчого доробку І. Страховського [5], П. Лященка [6; 7], І. Чернишева [8; 9; 10].

Так, І. Страховський проаналізував діяльність урядових комісій та запропоновані ними законопроекти щодо покращення умов життєдіяльності селян, розпочинаючи від 1861 р. Він, поділяючи думки С. Вітте, вважав першочерговим завданням нової аграрної політики, положення якої розроблялися, нівелювати станову окремішність селян. Зрівняння селян у правах із іншими верствами тогочасного російського імперського соціуму дозволить селянам якісно покращити своє соціально-економічне становище. У такому контексті І. Страховський віддавав перевагу правильності законопроектів Особливої наради перед аналогічними документами Редакційної комісії. Робота лише б виграла, якби її автор зіставив розроблені державними комісіями пропозиції, виокремивши спільне, відмінне, загальні тенденції в еволюції державної аграрної думки.

П. Лященко у своїх роботах, присвячених аграрній історії Росії, дещо розширив тематику дослідницького поля. Він узагальнив не лише діяльність Особливої наради та Редакційної комісії, а й охарактеризував погляди С. Вітте, відображені у «Записке по крестьянскому делу» від 1904 р.

Беручи до уваги належний фаховий рівень автора, не можна не побачити і окремих неточностей, яких він припускається. Скажімо, П. Лященко переконаний у тому, що законопроект Редакційної комісії було взято за основу Столипінського аграрного законодавства. Хоча в інших роботах цього дослідника обґрунтовується цілком слушна теза про те, що саме діяльність Особливої наради заклала правові основи до проведення П. Столипіним аграрної реформи.

І. Чернишев зробив, хоча і не бездоганну спробу вивчити напрацювання Редакційної комісії, опублікованих матеріалів Особливої наради та ін. Погляди цього автора позначені об'єктивністю та виваженістю. Зокрема, системним аналізом позначена та частина роботи, в якій відтворено змістову еволюцію поглядів С. Вітте на общину, а також ставлення до общини російського істеблішменту. Водночас не все із запланованого ним вдалося досягти повною мірою.

Якщо попередні автори у своїх дослідженнях віддавали перевагу аналізу документів, напрацювань урядових комісій, то творчий доробок М. Гранта [11], Г. Клейнова [12], І. Колишка [13; 14], І. Мануса [15], М. Ковалевського [16], М. Туган-Барановського [17; 18] та інших більшою мірою стосується оцінки постаті С. Вітте та його діяльності на посаді міністра фінансів та прем'єр-міністра.

Напрацювання вищезгаданих авторів неоднорідні за ідейно-змістовим наповненням. Як засвідчує їх аналіз, у роботах перших чотирьох домінує упереджене ставлення не лише до постаті С. Вітте, а і до його політики. Вони критикували віттевську економічну модель. Насамперед закидаючи її автору ігнорування диспропорцій у розвитку індустрії, фінансово-банківської справи та сільського господарства. Однак така критика ґрунтувалася не на об'єктивних фактах і обґрунтованих судженнях, а на особистій антипатії до С. Вітте.

Яскравим підтвердженням такому нашому судженню є, наприклад, творча спадщина І. Колишка. У роботі «Великий распад», виданій на початку ХХ ст. і передрукованій у наш час, автор не лише поціновує заходи С. Вітте у внутрішній економічній політиці, а вдається і до персональних образ. На сторінках цієї роботи візаві автора постає як керований своєю дружиною «временщик», що переймався не стільки інтересами держави, скільки жагою до влади, накопиченням власного багатства. Дозволимо собі розлогу цитату мовою оригіналу, щоб точно і без перекручень подати не лише характеристику С. Вітте, яку йому дав І. Колишко, а і розкрити загальну тональність цієї праці та робіт І. Мануса, Г. Клейнова, М. Гранта. І. Колишко писав: «Первые семь-восемь лет владычества Витте были годами несомненного его триумфа. Покончив с коренными экономическими реформами, – с индустриализацией, с укреплением русской денежной системы, переведа российскую экономику с рельс страны возделывающей на рельсы страны обрабатывающей, перекроив русскую географию, подчеркнув сословную рознь между дворянством и крестьянством и вдохнув жизнь в инертное для него третье сословие, опираясь на банкиров не только русских, но и мировых ..., заложив прочный фундамент своему личному крупному состоянию, завязав прочные связи с русскими малыми дворами и русской высшей аристократией, выдал дочь своей жены за одного из русских аристократов – из разночинца шагнул в вельможи, из ничего – в Крезы, из управляющего железной дорогой – во всемогущего диктатора, Витте, казалось бы, мог почить на лаврах. Но... Властолюбию и честолюбию временщика, подогреваемым его супругой, не было пределов. Как в «Золотой рыбке», Витте захотел, чтобы прислуживала ему за столом эта самая рыбка» [14, 141–142].

Причина такого ставлення до С. Вітте, який відіграв важливу роль у житті його критика, насправді дуже проста. Насамперед, як зауважує І. Лукоянов, І. Колишко був непорядною людиною, діяльність якої була овіяна атмосферою бруду, зловживань, скандалів тощо. Окрім того, він не зміг пробачити С. Вітте того, що останній вважав його чоловіком іншої сексуальної орієнтації [19,5]. Отже, суб'єктивізм і упередженість І. Колишка не потребують зайвих коментарів.

По-іншому до персони графа поставилися легальний марксист М. Туган-Барановський і ліберал М. Ковалевський. Обидва вони вважали С. Вітте прихильником капіталізму, людиною, яка більше за інших доклала зусиль для покращення матеріальних статків селян. Диспропорції у віттевській економічній моделі ці автори не схильні були гіперболізувати, вбачаючи у них природність, породжену загальною спрямованістю внутрішньої політики модернізації, що піддавалася корекції. Водночас, акцентуючи увагу на характеристиці поглядів і дій С. Вітте, М. Туган-Бара-

новський і М. Ковалевський не аналізували загалом його аграрні ініціативи. Міркування авторів ґрунтувалися здебільшого на схожості їхніх поглядів і поглядів С. Вітте на шляхи розвитку держави на початку ХХ ст.

Підсумовуючи розвиток історіографії на початку ХХ ст. з порушеної нами теми, констатуємо наступне. Жанрово історіографічний простір початку ХХ ст. представлений в основному статтями, монографіями. Їхніми авторами не завжди були фахівці-історики. Переважно – економісти, соціологи, політичні та громадські діячі. Тому напрацюванням початку ХХ ст. властиві такі риси, як описовість, упередженість та суб'єктивізм, обмеженість дослідницького поля тощо. У більшості випадків наукові надбання тогочасних авторів не ґрунтувалися на методологічних засадах, що і зумовлювало домінування зазначених вище характеристик. Окрім того, авторам початку ХХ ст. не вдалося повною мірою абстрагуватися від подій, учасниками яких вони були. Тому в їхніх працях превалює «відчуття духу епохи», а не його науково-історичний аналіз, авторські міркування, а не фахові аналітичні узагальнення.

Тематично історіографічний простір початку ХХ ст. позначений наявністю двох ідейно-змістових ніш. Перша з них – це увага до матеріалів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Друга – характеристика С. Вітте та його економічної моделі.

Є достатньо підстав говорити і про те, що історіографії початку ХХ ст. був властивий плюралізм думок. Незважаючи на цензуру, тогочасні автори без негативних для себе наслідків критично висловлювалися на адресу аграрної політики властей. Також спостерігаємо політичну поляризацію результатів творчої інтелектуальної діяльності тогочасних авторів. Насамперед мова йде про формування так званих консервативної та ліберальної історіографій. Представниками першої були І. Манус, І. Колишко, Г. Клейнов, М. Грант та інші. Другу представляли М. Кутлер, М. Туган-Барановський, М. Ковалевський та інші. Їхня поява відображала ті загальнополітичні настрої, що панували на початку ХХ ст. у країні. Це не могло не позначитися на змісті робіт.

Висновки. Вважаємо, що на початку ХХ ст. в історіографії з обраної нами теми було закладено підвалини та сформовано традиції для подальшого її науково-історичного осмислення. Науковий доробок цього періоду, попри всі його недоліки, цінний, по-перше, тим, що він містить цікаву інформацію стосовно аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте, яка не втратила свою актуальність і до тепер. По-друге, без цього фундаменту неможливе цілісне відтворення історіографічного процесу з порушеної нами проблематики. По-третє, без напрацювань початку ХХ ст. складно буде у всій повноті відтворити широкомасштабну картину аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Прокопович С. Н. Местные люди о нуждах России / С. Н. Прокопович. – СПб., 1904. – 275 с.
2. Шидловський С. И. Общий обзор трудов местных комитетов / С. И. Шидловский. – СПб., 1905. – 239 с.
3. Мануилов А. А. Общинное землевладение / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А. А. Мануилова. – М. : Изд. Д. С. Горшкова, 1905. – С. 329–348.
4. Мануилов А. А. Арендный вопрос перед Особым Совещанием о нуждах сельско-хозяйственной промышленности / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А. А. Мануилова. – М. : Изд. Д. С. Горшкова, 1905. – С. 204–223.
5. Страховский И. М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 г. / И. М. Страховский // Крестьянский строй. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 371–375.
6. Лященко П. И. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика / П. И. Лященко // Известия Томского университета. – книга 66. – Томск, 1917. – 124 с.
7. Лященко П. И. Очерки аграрной эволюции России / П. И. Лященко. – Т. 2. – СПб. : Прибой, 1913. – 704 с.
8. Чернышев И. В. Задача Государственной Думы в области реформы крестьянского права / И. В. Чернышев // Чернышев И., Лосицкий А., Маслов П. Крестьянское право и община пред Государственной Думой. – СПб., 1907. – С. 5–41.
9. Чернышев И. В. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет / И. В. Чернышев. – Пг., 1918. – 384 с.
10. Чернышев И. В. Община после 9 ноября 1906 г. / И. В. Чернышев. – Ч. 1. – Пг., 1917. – 195 с.

11. Грант М. И. Граф Витте вчера и сегодня / М. И. Грант. – Берлин, 1922. – 42 с.
12. Клейнов Г. М. Граф С. Ю. Витте / Г. М. Клейнов. – СПб., 1906. – 49 с.
13. Кольшко И. И. Ложь Витте / И. И. Кольшко. – Берлин, 1907. – 56 с.
14. Кольшко И. И. Великий распад / И. И. Кольшко. – СПб., 2009. – 464 с.
15. Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб., 1905. – 211 с.
16. Ковалевский М. М. С. Ю. Витте и его роль в истории России / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1915. – Книга 4. – С. 363–368.
17. Туган-Барановский М. И. Земельный вопрос на Западе и в России / М. И. Туган-Барановский. – М., 1907. – 260 с.
18. Туган-Барановский М. И. С. Ю. Витте и его политика / М. И. Туган-Барановский // Речь. – 1915. – № 58. – С. 3–5.
19. Лукоянов И. В. Иосиф Иосифович Кольшко и его «Великий распад» / И. В. Лукоянов // Кольшко И. И. Великий распад. – СПб. : «Нестор-История», 2009. – С. 3–15.

REFERENCES

1. Prokopovich S. N. Mestnye lyudi o nuzhdakh Rossii / S. N. Prokopovich. – SPb., 1904. – 275 s.
2. Shidlovskiy S. I. Obshchiy obzor trudov mestnykh komitetov / S. I. Shidlovskiy. – SPb., 1905. – 239 s.
3. Manuilov A. A. Obshchinnoe zemlevladienie / A. A. Manuilov // Ocherki po krestyanskomu voprosu. Sbornie statey pod red. A. A. Manuilova. – M. : Izd. D. S. Gorshkova, 1905. – S. 329–348.
4. Manuilov A. A. Arendnyy vopros pered Osobym Soveshchaniem o nuzhdakh selsko-khozyaystvennoy promyshlennosti / A. A. Manuilov // Ocherki po krestyanskomu voprosu. Sbornie statey pod red. A. A. Manuilova. – M. : Izd. D. S. Gorshkova, 1905. – S. 204–223.
5. Strakhovskiy I. M. Krestyanskiy vopros v zakonodatelstve i zakonosoveshchatelnykh komissiyakh posle 1861 g. / I. M. Strakhovskiy // Krestyanskiy stroy. – SPb., 1905. – T. 1. – S. 371–375.
6. Lyashchenko P. I. Krestyanskoe delo i poreformennaya zemleustroitel'naya politika / P. I. Lyashchenko // Izvestiya Tomskogo universiteta. – kniga 66. – Tomsk, 1917. – 124 s.
7. Lyashchenko P. I. Ocherki agrarnoy evolyutsii Rossii / P. I. Lyashchenko. – T. 2. – SPb. : Priboy, 1913. – 704 s.
8. Chernyshev I. V. Zadacha Gosudarstvennoy Dumy v oblasti reformy krestyanskogo prava / I. V. Chernyshev // Chernyshev I., Lositskiy A., Maslov P. Krestyanskoe pravo i obshchina pred Gosudarstvennoy Dumoy. – SPb., 1907. – S. 5–41.
9. Chernyshev I. V. Agrarno-krestyanskaya politika Rossii za 150 let / I. V. Chernyshev. – Pg., 1918. – 384 s.
10. Chernyshev I. V. Obshchina posle 9 noyabrya 1906 g. / I. V. Chernyshev. – Ch. 1. – Pg., 1917. – 195 s.
11. Грант М. И. Граф Витте вчера и сегодня / М. И. Грант. – Берлин, 1922. – 42 с.
12. Клейнов Г. М. Граф С. Ю. Витте / Г. М. Клейнов. – СПб., 1906. – 49 с.
13. Кольшко И. И. Ложь Витте / И. И. Кольшко. – Берлин, 1907. – 56 с.
14. Кольшко И. И. Великий распад / И. И. Кольшко. – СПб., 2009. – 464 с.
15. Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб., 1905. – 211 с.
16. Ковалевский М. М. С. Ю. Витте и его роль в истории России / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1915. – Книга 4. – С. 363–368.
17. Туган-Барановский М. И. Земельный вопрос на Западе и в России / М. И. Туган-Барановский. – М., 1907. – 260 с.
18. Туган-Барановский М. И. С. Ю. Витте и его политика / М. И. Туган-Барановский // Речь. – 1915. – № 58. – С. 3–5.
19. Лукоянов И. В. Иосиф Иосифович Кольшко и его «Великий распад» / И. В. Лукоянов // Кольшко И. И. Великий распад. – СПб. : «Нестор-История», 2009. – С. 3–15.

Статтю подано до редакції 06.04.2016 р.